

І. Ю. Робак

ХАРКІВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ВАЛЕНТИНА ОТАМАНОВСЬКОГО

У статті відтворюються останні події життя та діяльності видатного українського громадсько-політичного діяча, вченого і організатора науки В. Отамановського в Харкові впродовж 1958 – 1964 рр.

Ключові слова: Отамановський, Харківський державний медичний інститут, Центральна Рада, Крути, СВУ.

Наступного року виповнюється 120 років від дня народження одного з друзів І. Гуржія, відомого свого часу громадсько-політичного діяча, героя українських національно-визвольних змагань 1917–1918 рр. (зокрема учасника горезвісного бою під Крутами), знаного вченого, дослідника широкого гуманітарного, практично енциклопедичного спектру – краєзнавця і пам'яткознавця, фахівця з історії та права українських міст середньовіччя, історії медицини й аптечної справи, історика науки, бібліографа, видавця і письменника, перекладача і знавця багатьох мов, педагога, організатора науки, просвітянина та освітянина, доктора історичних наук, професора Валентина Дмитровича Отамановського.

За роки незалежності про його життя і діяльність вийшло стільки літератури, що біографію В. Отамановського, здавалося б, можна вважати цілком відтвореною. Навіть серед порівняно невеликої кількості дисертацій, захищених по персоналіях за спеціальністю 07.00.07. – історія науки і техніки, є дисертація З. Савчук «В. Д. Отамановський (1893 – 1964) – вчений, педагог, організатор науки» (Київ, 2006) [1].

Проте, незважаючи на постійний інтерес дослідників, біографія В. Отамановського залишається недостатньо вивченою. Насправді детально досліджені тільки декілька (хоча, безумовно, важливих і яскравих) епізодів життя Валентина Дмитровича, пов'язаних з його роботою на Поділлі в 1920-х роках і участю в процесі «Спілки визволення України» (1929 – 1930 рр.) [1 – 9]. Інші ж біографічні відомості бувають «білими плямами». Недостатньо вивчена і остання сторінка його біографії – перебування і робота в Харкові (1958 – 1964 рр.). Так, С. Кот намагався створити цілісний біографічний нарис, присвячений В. Отамановському [8]. Йому вдалося вперше у вітчизняній літературі правдиво висвітлити чимало сторінок біографії вченого. Проте, його праця більш схожа на публіцистику, адже жодного посилання на джерела або історичні дослідження в ній немає. До того ж не позбавлена вона й фактографічних помилок. Тільки однією фразою згадується харківський період життя В. Отамановського в довіднику В. Верстюка і Т. Осташко «Діячі Української Центральної Ради» [9]. До того ж тут невірно названий ВНЗ, у якому останні роки працював Валентин Дмитрович [9, 142]. Відтак, темою цієї статті є відтворення заключних п'яти з половиною років життєвого шляху В. Отамановського.

Останні роки свого життя Валентин Дмитрович провів у Харкові. До того, із серпня 1949 р., він завідував кафедрою латинської мови (латинської мови та іноземних мов) Саратовського медичного інституту. Однак гідних житлових умов не мав. У Харкові йому запропонували квартиру. 14 жовтня 1958 р. він за конкурсом був обраний завідувачем кафедри латинської мови Харківського державного медичного інституту. 19 жовтня прибув із Саратова до Харкова і зупинився в готелі «Харків». 20 жовтня вже приступив до роботи. Незабаром отримав квартиру в новобудові на проспекті Леніна за дві троллейбусних зупинки від головного корпусу інституту.

Туди, разом з дружиною Марією Іванівною Григор'євою Отамановською, і перебрався. Дітей у них не було.

На кафедрі, з притаманними йому енергією і професіоналізмом, він підняв на якісно новий рівень наукову і навчально-методичну роботу. З ініціативи та під керівництвом професора В. Отамановського молоді викладачі стали досліджувати наукові праці вчених-медиків. На матеріалі вивчення граматичних і термінологічних особливостей латинської мови праць М. Пирогова, він запланував дві кандидатські дисертації, які були виконані та захищені вже після смерті професора. Взагалі під його керівництвом всі викладачі кафедр працювали над кандидатськими дисертаціями. Валентин Дмитрович організував також роботу щодо інтеграції курсу латинської мови з курсами клінічних кафедр, кафедр анатомії та фармакології. Сам професор остаточно замкнув коло своїх наукових інтересів на історії медицини. Підготував монографію «Аптечное дело на Украине в XIV – начале XIX вв.». Будучи активним членом Всеобщого товариства з розповсюдження політичних і наукових знань (з 1963 р. – товариство «Знання»), він читав лекції з історії вітчизняної медицини. У травні 1963 р. переобрався на ту ж посаду на новий п'ятирічний термін [10, 1-47; 11, 190; 12, 193-196].

10 березня 1964 р. у центрі Харкова, на вулиці неподалік від Харківського медінституту, на шляху до кафедри, Валентину Дмитровичу стало зле. Поруч розташовувалася клініка внутрішніх хвороб обласної клінічної лікарні, куди його негайно доправили. Втім, пацієнтові не зарадила навіть своєчасна допомога лікарів. Хворий незабаром помер від інфаркту міокарда. Поховали В. Отамановського на міському кладовищі [10, 28]. Його дружина незабаром повернулася до Казані, звідки була родом, і будь-яких родичів В. Отамановського у Харкові не залишилось [10, 3,41].

У Харкові колеги по роботі знали В. Отамановського як добropорядного і поважного радянського професора. Дотепер йде відгомін про його воістину енциклопедичну ерудицію. Проте, співробітники навіть не уявляли, якою був насправді масштабною і трагічною постагтю професор. Як свідчать бесіди із співробітниками Валентина Дмитровича, зокрема з досить відповідальними посадовими особами (такими, як секретар парткому початку 1960-х рр. і перший проректор ВНЗ), вони навіть не здогадувалися про його бурхливу революційну молодість, роль в історії української науки 1920-х рр., репресії та поневіряння, які він пережив. Чому?

Щоб це з'ясувати, спробуємо піддати джерелознавчому аналізу особову справу В. Отамановського з Харківського державного медичного інституту [10], що зберігається нині в архіві Харківського національного медичного університету. Зовнішня критика не залишає сумнівів в оригінальності джерела. Немає жодних підстав підозрювати текстологічну фальсифікацію документів справи. Вони відкладалися у відділі кадрів, а потім архіві солідної науково-педагогічної установи – Харківського медичного інституту, де постійно перебували під пильним наглядом адміністрації та контролюючих органів. Доступ до справи мала обмежена кількість посадових осіб, які не могли бути зацікавлені в підробці документів. Отже, час, місце і умови виникнення джерела визначаються однозначно. Штампи і печатки установ підтверджують автентичність тексту. Всі інтерполяції належним чином оформлені, що також доводить їх справжність.

Що стосується внутрішньої, власне історичної критики джерела, то з визначенням його достовірності справа значно складніша. Ряд фактів, що містяться в справі, не викликають жодних сумнівів. Так, у документі під назвою «Личный листок по учету кадров» В. Отаманов-

ський особисто вказав, що володіє 14 західноєвропейськими і західнослов'янськими мовами (не враховуючи стародавніх!) [10, 2]. Це підтверджують свідчення (зокрема щодо його лінгвістичної підготовки) дійсного члена АМН СРСР В. Терновського та доктора філологічних наук О. Лук'яненка, що містяться в справі. Або вказана в тому ж «Листке» кількість наукових праць [10, 3-4]. Вона відповідним чином підтверджена підписом відповідної посадової особи і печаткою. Вказані відомості про освіту, наукові ступені та звання підтверджені відповідними нотаріально завіреними копіями документів [10, 10-12].

Проте, водночас низка фактів біографії В. Отамановського, заявлених ним особисто в «Личном листке» й автобіографії, виявилися недостовірними. Зокрема він власноруч написав, що у 1920–30-х рр. працював завідувачем відділу рукописів і стародруків у Вінницькому філіалі бібліотеки АН УРСР, а 1930 р. був обраний помічником директора з наукової частини і завідувачем відділом рідких книг наукової бібліотеки Казанського університету. Хоча достеменно відомо, що протягом 1929–1931 рр. він знаходився в ув'язненні за справою СВУ, про що сам зазначив в, опублікованих нині, «Автобіографії ув'язненого Валентина Отамановського» і «Моєму каятті» [1–9; 13, 699; 14; 15]. Деякі факти зі своєї біографії В. Отамановський приховав. Жодного слова про участь у революційних подіях 1917 р., ані слова про «Братство самостійників», про Центральну Раду, одним із засновників якої він був і членом якої обирався. Природно, що нічого про бій з більшовиками під Кругами, в якому брав участь. Про роботу та навчання у Відні – теж мовчання. Обійшов Валентин Дмитрович і репресії, яким піддавався, а судимість у справі СВУ, яку він не зазначив, була знята посмертно лише 1989 р. [16].

Підсумовуючи внутрішню критику джерела, відзначаємо, що, поруч з безперечно доведеними фактами, в ньому містяться й недостовірні. Вони стосуються біографічних даних В. Отамановського, викладених ним особисто в «Личном листке по учету кадров» і автобіографії за період з 1917 до, принаймні, 1931 р. І, навпаки, факти достеменно доведені дослідниками (політична діяльність у «Братстві самостійників» і Українській Центральній Раді 1917–1918 рр., участь в бою під Крутами, дворічна еміграція до Відня, засудження у справі СВУ та ін.) у цих документах відсутні. Використовуючи джерелознавчий метод зіставлення, ми впевнено відзначаємо, що особова справа завідувача кафедри латинської мови Харківського державного медичного інституту, професора В. Отамановського не витримує критики на предмет достовірності.

В умовах тоталітарного радянського ладу, коли з'явилася джерело, подібні приховування даних про себе з боку людини, яка заміщувала посаду за конкурсом в інституті, були приречені на викриття. Біографії науково-педагогічного складу вищих навчальних закладів ретельно перевірялися КДБ. У кожному ВНЗ працював, принаймні один, «куратор» від КДБ, а у «вишах» з іноземними студентами, яким був ХМІ, навіть більше. Тому приховати, наприклад, участь у «контрреволюційних» організаціях, тривале перебування за кордоном або судимість було неможливо. Тим більше В. Отамановського «органи» «супроводжували» постійно. Про це свідчить і лист начальника управління МДБ у Саратовській області, датований червнем 1952 р. і опублікований у книзі В. Пристайка й Ю. Шаповала [7, 344]. У листі йдеться про «розробку» В. Отамановського і введення до його оточення спецагента. До речі, в Саратові Валентин Дмитрович теж «перекрутив» свою біографію, як і в Харкові [17, 182].

Дозволимо припустити, що між В. Отамановським і «компетентними органами» існувала певна домовленість

про нерозголошення деяких «незручних» фактів його біографії. Інших пояснень на сьогодні ми не знаходимо. Однак за що був такий «подарунок»? За співпрацю? Якщо В. Отамановський працював «сексотом» КДБ, то навіть начальник Саратовського УМДБ 1952 р. розпочав його подальшу «розробку» «по підозренню в проведенні організованої антисоветської діяльності и причастности к украинским националистам» [7, 344]? Чому та «розробка» не мала жодних негативних наслідків для Валентина Дмитровича (навпаки, 1956 р. – захист докторської дисертації, 1958 р. – отримання вченого звання професора)?

Або ще один факт стосунків з владними структурами, який важко пояснити. Конкурс у Харківському медичному інституті відбувся в жовтні 1958 р., тобто в розпал навчального року. Природно, що директор Саратовського медінституту наполягав на тому, щоб Валентин Дмитрович залишився хоча б до кінця семестру і віддав розпорядження не видавати йому трудової книжки. Справа дійшла до конфлікту, для розв'язання якого В. Отамановський долучив прокурора Саратовської області та обком профспілки медпрацівників [10, 1, 19]. І таки довів свою правоту. З погляду сучасності, цілком нормальна практика, але тоді навряд чи пересічна радянська людина та ще й з таким «минулим», наважилася б на подібний вчинок. Тим більше, з погляду радянської моралі, директор був цілком правий. Отже, виходить, Валентин Дмитрович мав певну підтримку якихось владних структур? Розгадати цю загадку життя визначного українського революціонера і науковця, відтворити повноцінну і реальну біографію В. Отамановського допоможе прискіплива робота в архівах (передусім, колишнього КДБ), комплексне вивчення всіх опублікованих матеріалів про життя і суспільну діяльність Валентина Дмитровича, його творчої спадщини. Очевидно, що до цієї досить делікатної, але принципово важливої проблеми підходити слід коректно, з урахуванням специфіки радянської доби і того соціального простору, яким була українська наука і в широкому сенсі українське культурне і громадське життя тих років. Проте, й обминати таких питань не слід, бо в іншому випадку спотворюється реальна історія науки, культури і суспільства радянської України в цілому, стає неможливим зрозуміти долю тогочасних науковців, врешті-решт, втрачається сенс науки як суспільного інституту, в основі якого мають бути морально-етичні засади.

Ще одне завдання, яке стоїть перед дослідниками життя та діяльності В. Отамановського, полягає в тому, щоб знайти та опублікувати рукопис його монографії «Аптечное дело на Украине в XIV – начале XIX вв.», яка на момент його смерті була вже завершена [10, 28]. Отже, ми бачимо дві найближчі перспективи наукових розвідок досліджуваної теми: з'ясування стосунків В. Отамановського з «компетентними» органами наприкінці життя і пошук рукопису його монографії.

1. Савчук З.С. В. Д. Отамановський (1893–1964) – вчений, педагог, організатор науки: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006.
2. Гальчак С. Краєзнавці Вінниччини: Біографії. Бібліографія. – Вінниця, 2005.
3. Карова Л. Валентин Дмитрович Отамановський // VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура»: наукові доповіді та повідомлення. – Х., 1997. – Ч. 1.
4. Кот С.І. Честі своєї не зрадив (В. Д. Отамановський) // Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). – К.; Хмельницький, 1991.
5. Малуца О. Отамановський Валентин Дмитрович // Українські історики ХХ століття: Бібліографічний довідник. – К., 2006. – Вип. 2. – Ч. 3.

6. Подільська старовина: науковий збірник на пошану вченого і краєзнавця В. Д. Отамановського / Ред. В. Косаківський. – Вінниця, 1993.
7. Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. *Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти.* – К., 1995.
8. Кот С. Валентин Отамановський // Крути. Січень 1918 року: док., мат., дослідж., кіносценарій / Упор. Я. Гаврилюк. – К., 2008.
9. Верстюк В., Осташко Т. *Діячі Української Центральної Ради: Бібліографічний довідник.* – К., 2007.
10. *Архів Харківського національного медичного університету.* – Ф.: Харьковский Государственный Медицинский Институт Министерства Здравоохранения УССР. – Отдел кадров. – Д. 28: Отамановский Валентин Дмитриевич.
11. *Вчені університету / За ред. А. Циганенка.* – Х., 2002.
12. *Історія Харківського державного медичного університету: 1805 – 2005 / За ред. А. Циганенка.* – Х., 2005.
13. *Отамановський Валентин Дмитрович // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. Смолій та ін.* – К., 2010. – Т. 7.
14. *Автобіографія ув'язненого Валентина Отамановського // Подільська старовина...*
15. *Отамановський В.Д. Моє каяття // Там же.*
16. *Савцов В. Злочин, якого не було // Радянська Україна.* – 1989. – 12, 13, 16, 26, 27 вересня.
17. *Нуштаев А.И., Завьялов А.И., Якупов И.А. Вклад профессора Валентина Дмитриевича Отамановского в развитие истории медицины и классической филологии // Медицинская профессура СССР: Краткое содержание и тезисы докладов научной конференции.* – М., 2010.

Robak I.Y. The Valentyn Otamanovsky's life and activity: the Kharkiv period. In the article last events of the life and activity of the prominent Ukrainian public figure, scientist and science organizer V. Otamanovsky in Kharkiv in the 1958th – 1964th are restored.

Key words: Otamanovsky, Kharkiv state medical institute, Central Rada, Kruty.

Т. Ю. Герасимов

АВСТРО-УГОРСЬКИЙ ФАКТОР У ПОВСЯКДЕННІЙ ІСТОРІЇ МІСТ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ЗА ГЕТЬМАНАТУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

У статті охарактеризовано вплив іноземних військових адміністрацій на основні проблеми повсякденного життя мешканців міст Подільської губернії.

Ключові слова: австро-угорські війська, повсякденність, Поділля, Гетьманат.

Питання перебування військ Австро-Угорщини на Поділлі в 1918 р. є досить складним та дискусійним. Найголовніше полягає в з'ясуванні меж фактичного впливу іноземних адміністрацій на території Подільської губернії за Гетьманату, а також характер їх взаємодії з українською владою. На нашу думку, висвітлення повсякденної історії подільських міст дає можливість розглянути проблему в новому ракурсі та загалом збагатити наші знання про один із найсуперечливіших періодів в українській історії. Крім того, автор поставив перед собою за мету всебічно дослідити австро-угорський «слід» у різних компонентах соціально-побутового життя подільських міст, з'ясувавши його позитивні та негативні сторони.

Загалом, у вітчизняній історіографії радянського та новітнього періодів дислокація іноземного контингенту розглядається в переважно негативному контексті. Зокрема це стосується висвітлення соціально-економічних [1] та політичних відносин [2] у Подільській губернії. З огляду на це, твердження В. Лозового, що австро-угорський контингент був «фактичною реальною владою» в Подільській губернії [1, 187], має серйозне

наукове підґрунтя. Щоправда, після 1991 р. історики перестали вживати термін «інтервенція», замінивши його словом «окупація». Проте, останній термін щодо перебування армії Четвертого союзу на території України в 1918 р., на наш погляд, є суперечливим. Це стосується, наприклад, думки П. Григорчука, що «окупація була легітимною і дислокація іноземних військ на території УНР мала союзницький характер» [2, 38]. У такому разі, будь-яке розташування в державі закордонних військових з'єднань (приміром, збройних сил США в європейських країнах-членах НАТО) слід називати «окупаційним». Саме тому ми вважаємо доцільним використовувати терміни «союзники» та «союзні війська», які до того ж вживалися в тогочасній документації [3, 10зв.].

25-й австрійський [4, 38], а також 514-й угорський корпуси розташувалися в Подільській губернії після підписаної 9 лютого 1918 р. у Брест-Литовську між Центральною Радою та Центральними державами угоди та на основі конвенції між Німеччиною та Австро-Угорщиною [5, 122].

За Гетьманату подільські міста переживали важку житлову кризу, оскільки швидке збільшення чисельності міського населення в 1914 – 1918 рр. відбувалося за повного зупинення будівництва. За таких умов міські житлові приміщення Подільської губернії постійно перебували під загрозою реквізиції, що посилювалася через перебування в містах австро-угорських військ. Відповідно до «Наказу військової офіції Української Держави», для «впорядкування заплутаних питань з розміщення військових та урядових закладів і закладів української та союзних держав» створювалися спеціальні комісії з представників іноземного союзного командування та зацікавлених верств і відомств. У губерніях мали діяти відповідні органи-відділи з квартирного відведення з представників місцевих гарнізонів. І хоча реквізиція в Наказі передбачала грошову компенсацію та в окремих випадках надання власникові квартири чи будинку альтернативного помешкання [3, 10зв.], вірогідність розквартирування у Могилеві-Подільському австро-угорського гарнізону в серпні 1918 р. призвела до паніки серед його мешканців [6, 44]зв.]. Однак окремі домовласники від реквізиції мали навіть вигоду. Так, наприклад, у Вінниці вони звертались до австро-угорського командування з проханням виселити квартиронаймачів, які нібито недбало ставились до помешкань, із подальшою реквізицією цих квартир [7, 2].

Однозначно негативний вплив на житлові умови мешканців окремих подільських міст мав рух на захід австро-угорських військ у середині осені 1918 р., внаслідок революції в Австро-Угорщині. У ті дні, наприклад, до Могилів-Подільської міської управи щоденно надходила маса прохань від місцевих домовласників та квартиронаймачів «про захист порушених прав» [8, 1]. Житлові проблеми подільських міст супроводжувалися проблемами благоустрою. В значній мірі вони були пов'язані з опаленням, оскільки ближче до зими містам важче було отримати дрова, що були основним опалювальним матеріалом. Однією з причин дров'яної кризи в губернії була масова вирубка скарбових лісів австро-угорськими військами, що вивозили дрова за межі регіону. Щоб владнати ситуацію, на Губернській паливній нараді, що відбулася восени 1918 р., вирішили узгодити вирубування лісів з австрійським командуванням у відповідності з місцевими потребами населення [9, 2].

По-іншому виявили себе австрійці в Кам'янці-Подільській. 17 серпня 1918 р. вони видали міській електростанції нафту [10, 3], відсутність якої неодноразово спричиняла зупинку подачі електричного струму до міста. Однак раптова поява світла о 21.30 год. [11, 3] вия-